

Selmeczi Anna:

Az éhezéseméleti diskurzus alakulása

„Volt idő, amikor a madarak nem énekeltek. Gondolom, meghaltak ők is. Keselyűk lebegtek magasan a levegőben, anélkül, hogy a szárnyukat mozdították volna - nem volt rá szükségük, annyira meleg volt a felfelé áramló levegő. Éjszakánként éhségtől bömböltek a tehenek, és a kakasok különös időpontokban kukorékoltak. A gyerekek azonban nem sírtak. Ez volt a legrosszabb az egészben. Az anyjuk szemébe nézve enivalóért esedeztek, de semmi sem volt. Nem találtam én sem, és a melleim is kiszáradtak. A kislányom az ötödik napon meghalt. Vele együtt kellett volna meghalnom nekem is.” (Egy korodegagai [etiópiai] nő beszámolóját idézi: Edkins 2000, p. 39.)

Bevezetés

A világon ma 852 millió ember éhezik, közülük 815 millióan a harmadik világban élnek. A 2005-ben alapításának hatvanadik évfordulóját ünneplő ENSZ mára óriásivá nőtt szervezetének számtalan intézménye és programja, illetve ezek hatalmas apparátusa foglalkozik a fejlődő országok felzárkóztatásával és segélyezésével évtizedek óta. Tudományos intézetek és egyetemi tanszékek tömegében szakemberek ezrei kutatják az éhezés okait és lehetséges megoldását, működésben tartva egy olyan diskurzust, amely az elmúlt évtizedekben sikeresen formálta át a hivatalos intézmények vagy, ha úgy tetszik, a nemzetközi közösség nézőpontját is, méghozzá nem kevesebbnek, mint egy tudománytörténeti paradigmaváltásnak köszönhetően. Minthogy a nemzetközi szervezetek szakemberei a probléma megoldását intézményesített nézetek alapján gondolják el, hatalmas jelentősége van az éhező milliókra nézve, hogy aktuálisan milyen paradigma uralkodik a velük foglalkozók köreiben.

Az alábbi tanulmányban megkísérlem ismertetni az éhezés hátterének feltárására irányuló tudományos gondolkodás alakulását. Ekképpen lehet ugyanis véleményem szerint

* Selmeczi Anna 2005-ben végzett az ELTE Társadalomtudományi Karának Politikaelmélet Szakján. Korábban magyar szakos diplomát is szerzett, jelenleg pedig a Közép-Európai Egyetem Politikaelmélet szakos hallgatója. Kutatási területe az éhezés politikája, illetve az éhezés kérdésének megközelítése a foucault-i biopolitika fogalom felől.

leginkább érzékeltetni, hogy mind az éhezéstről való elmélkedés, mind maga a segélyezési rendszer foglya maradt a modernitás diskurzusának: a probléma lezárására, megoldására való törekvés nem hozhatja meg a kívánt eredményt, bármilyen szándék is vezérelje. Rendkívüli jelentősége van annak, hogy a '80-as években Amartya Sen jogosultsági megközelítése megdöntötte a Thomas Malthustól származó, csaknem két évszázada uralkodó túlnépesedési mítoszt, azonban végül Sen tételei is technológizált, menedzser-típusú megoldásokat hoztak, s a kritikai megközelítés politikai implikációi áldozatul estek a *megszámálhatóságnak* (*calculability*). A szakértők által alkalmazható szabályoknak megfelelően működő zárt rendszer kialakítására tett kísérletek a korábbi hibák megismétlésének kockázatát rejtik magukban, és ugyanígy célt tévesztenek azok a legújabb törekvések is, amelyek törvényekkel szabályoznák a humanitárius tevékenységet, hiszen eredményük megint csak technológizált, ily módon pedig *depolitizált* lenne.¹

Kiindulópontom az az állítás, *hogy az éhezés politikai ügy, s mint ilyen, nem lehet politikasemleges megoldása*. A humanitárius tevékenységgel foglalkozó szakirodalom a legutóbbi időkben eljutott addig az állításig, hogy a segély nem használ, sőt: súlyos károkat okoz. Egyik szerző sem mondja ki azonban, hogy a nemzetközi segélyezést ezért meg kell szüntetni: (logocentrikus) javaslatuk szerint a megoldás az adományozás új felfogásában rejlik. Jenny Edkins dekonstruktív megközelítésének értelmében ugyanakkor a *politika* ott található meg, ahol a fenti ellentmondással szembesülünk, azaz: annak *eldönthetlenségében*, hogy az élelmezési segély megoldja vagy éppen súlyosbítja-e az éhínséget. Csak e megválaszolhatatlan ellentmondás tapasztalatán keresztül válik lehetségessé az etikai felelősség viselése. Vagyis: akkor lehetséges *etikai-politikai* döntést hozni, ha elfogadjuk, hogy az élelmezési segély hasznosságának kérdése eldönthetetlen, annyiban legalábbis, hogy a *tudás* (logosz) segítségével nem lelhettjük meg rá a választ.

Ez az az alapvető szempont, amely szerint az alábbiakban ismertetni szeretném az éhezéseméletet alapvetően meghatározó megközelítéseket, Thomas Malthus rendkívüli hatású populációs elméletével, valamint a még jelenleg is ható, bár csökkenő jelentőségű neomalthusiánus iskolával kezdve a sort. Ezt követően foglalkozom Amartya Sen jogosultsági elméletével. A sorban utána említendő emberi jogi megközelítés nem dönti meg a jogosultsági paradigmát; inkább kapcsolódik hozzá, azon az alapon, hogy – miképpen az valamennyi jelentős emberi jogi dokumentumban szerepel – minden embernek joga van a megfelelő élelmezéshez, s az éhezést eredményező jogosultságvesztés éppen akkor következik be, ha a

¹ Jenny Edkins: *Whose Hunger? Concepts of Famine, Practices of Aid*. University of Minnesota Press, Minneapolis,

társadalom bizonyos csoportjai vagy tagjai valamilyen okból nem tudják érvényesíteni a jogukat.

A hidegháború véget értével a segélyezés diskurzusa újabb változáson ment keresztül. A reményt, amely szerint a szembenálló felek érdekorientált segélyezési politikája helyett adekvátabb és igazságosabb döntések alapján történik majd a forráselosztás, fokozatosan felváltotta a humanitárius tevékenység egészének megkérdőjelezése. Szomália és Ruanda példája, az Észak-Afrikát sújtó gyakori éhínségek és a Dél-Ázsiában milliókat érintő krónikus alultápláltság arányának stagnálása motiválta a fentebb említett kritikai megközelítéseket, amelyeket utolsóként mutatok be, illetve itt kívánok majd részletesebben visszatérni Jenny Edkins dekonstruktív megközelítésére.

A népesedési paradigma

Az éhezés és a népesedés közti összefüggés feltételezése egyike a legelterjedtebb hiedelmeknek, amelyek mindmáig tartják magukat, bár ma már inkább csak a közvélekedésben, és kevésbé az éhezéssel foglalkozó tudományos tevékenységben.² A 18. század végén alkotó Thomas Malthushoz köthető nézet annak ellenére érezte még mindig a hatását, hogy a kiindulópontjaként szolgáló számítást a demográfiai adatok soha nem igazolták.³ Amint arra Thomas Malthus írásának első, 1798-os kiadásában is utal, elmélete nem volt előzmények nélküli.⁴ A népesedés viszonyát a Föld eltartó-képességéhez néhány évvel korábban már vizsgálta Condorcet márki⁵ és William Godwin⁶ is.⁷ Malthus azonban az általa egyébként csodált Condorcet-vel szemben nem hitt a termékenységi ráta önkéntes

2000.

² A népesedési mítosz megosztó erejét jól mutatja az 1994-es Kairói Világkonferencián lezajlott vita, amelynek során a fejlett országok szakértői azt állították, hogy a „harmadik világ jelenlegi népszaporodási üteme nem csupán a modern civilizáció pusztulásához vezet, hanem az emberi életet teszi lehetetlenné a Földön”. Ezzel szemben a fejlődő országok képviselőiben felszólalók azon véleményüknek adtak hangot, hogy a „népesedési probléma nyilvánvaló hazugság, amelyet a gazdag országok képviselői terjesztenek attól való félelmükben, hogy a harmadik világ megerősödik”. Surányi Sándor: Források, népesedés és fenntartható fejlődés a globális gazdaságban, Aula Kiadó, Budapest, 2001, p. 271.

³ Pontosán ezért tűnik jogosnak Alex De Waal megállapítása, amely szerint Malthus elmélete „a legszörnyűsebb intellektuális aberráció”. Alex De Waal: *Famine crimes: politics & the disaster relief industry in Africa*, London, 2002, p. 20.

⁴ *An Essay on the Principle of Population as it affects the future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, M. Condorcet, and other Writers*, London, 1798. Magyarul: *Tanulmány a népesedés törvényéről*, 1902.

⁵ *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Ésprit Humain*, Paris, 1794.

⁶ *Enquiry Concerning Political Justice*, 1793.

⁷ Mindketten elképzelhetőnek tartották, hogy a népesség növekedése elérkezik arra a szintre, amelyen a megművelhető föld már nem képes elegendő élelmet szolgáltatni, ezt a pontot ugyanakkor mindketten a beláthatatlan jövőbe helyezték. Mindez tükrözi a korra jellemző optimizmust, amellyel szemben Malthus ellenvéleménye később erősebbnek bizonyult. Mitchell Kellman: *World Hunger*, Praeger Publishers, 1987.

csökkentésében, és nem számolt a tudományos és technikai fejlődés lehetőségével sem, amely növelheti a megtermelhető élelmiszer-mennyiséget. Ugyanakkor adottnak vette, hogy míg a népszaporulat mértanilag nő (úgy mint 1, 2, 8, 16, 32), addig a mezőgazdasági termelés csupán számtanilag (1, 2, 3, 4, 5), és mivel az ember élelmiszer-szüksége éppúgy törvényszerű, mint a „nemek közötti vágy”, a népszaporulat csökkenését a természet fogja kikényszeríteni. Akkor ugyanis, amikor a populáció igénye meghaladja majd a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiségét, működésbe lépnek a pozitív fékek, vagyis – Malthus teóriája szerint – lesújtanak a háborúk, a járványok és az éhínségek.

A nézet politikai aspektusa a negatív fékek vonatkozásában (kései házasságkötés vagy a házasságon belüli önmegtartóztatás alkalmazására) mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban. Malthus állítása szerint kizárólag a gazdasági ínség veheti rá az embereket a szaporulat önkéntes csökkentésére, mivel azonban a szegény néprétegeknek nincs félténivaló tulajdonuk, az ő esetükben nem számolhatunk a negatív fékek kedvező hatásával.⁸ Pontosan ezen aspektus miatt vélte úgy Karl Marx, Malthus egyik legindulatosabb bírálója, hogy az *Esszé* nem más, mint „paposan fellengzős plágium”, amelynek „népszerűsége csupán pártérdekből fakadt”.

Am ahogyan a marxi bírálat, úgy a 20. század második felében alkotó dán közgazdász, Ester Boserup kritikája sem volt képes megrendíteni a malthusiánus elmélet uralmát. Optimista tétele, amely szerint a malthusi logikával szöges ellentétben a népességnövekedés az erőforrásokra nehezedő nyomás miatt, a mezőgazdaság fejlesztésén keresztül, éppen a termelés fokozásához vezet, alulmaradt az amerikai népességpolitikai diskurzus borúlátó megközelítésével szemben. Mivel pedig a népesedés és az éhezés kezeléséért felelős nemzetközi intézményrendszer megformálódásakor egyértelmű amerikai túlsúly érvényesült, (ahogy egyébként működésének túlnyomó részében is) fontos megvizsgálni a kontextust, melyben e folyamat végbement. Ennek érdekében egészen az amerikai identitást jelentősen alakító szociáldarwinizmusig kell visszanyúlnunk.

Bayer József *Politikai gondolkodástörténet* című munkájában a szociáldarwinizmust leginkább meghatározó „spencerizmus” sikerét azzal magyarázza, hogy a formálódó amerikai társadalomnak éppen egy ilyen, a protestáns (a kapitalizmus fejlődésére tett hatásának szempontjából) rokon, ámde szekuláris etikára volt szüksége.⁹ Herbert Spencer Darwinnal

⁸ Malthus éppen ezért ellenezte hevesen az Angliában akkoriban bevezetett szegénytörvényeket (Poor Law), álláspontja szerint ugyanis a támogatás csak tovább növeli az amúgy is magas népszaporulatot, és ezáltal még tovább csökken az egyensúly megteremtésének esélye. Melegh Attila: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. században, in: Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): Népesedés és népességpolitika: tanulmányok, Századvég, 2001.

⁹ „A 'spencerizmus' Hofstadter amerikai történész szerint nagyobb divat lett Amerikában, mint saját hazájában, Angliában”. Bayer József: *Politikai gondolkodástörténet*, Osiris Könyvkiadó, 1998, p. 188.

szinte egy időben kidolgozott társadalmi evolúciós elmélete szerint a gazdasági versenyhelyzetben a legjobbak kerekednek felül (*survival of the fittest*). A Jean-Baptiste Lamarck és Malthus tételeitől inspirált tézisek tökéletesen alkalmasak voltak arra, hogy ideológiai alapot szolgáltassanak a földrész erőforrásainak kiaknázásához, illetve az ehhez szükséges tőke- és munkaerő-mozgósításhoz.

Ugyanezen ideológiai fundamentumok befolyásolták egyrészt a századelős bevándorlási politikát,¹⁰ másrészt az ún. „*family planning industry*” (családtervezési iparág) kialakulását is. Ez utóbbi közvetlen alapját Frank Notestein 1944-45-ben kidolgozott teóriája, a „demográfiai átmenet elmélete” adta. Alapvető állításai röviden összefoglalva a következők: „a városiasodás, az iparosodás, az emelkedő életszínvonal, az iskolázottsági szint, a demokrácia és a terjedő individualizmus következtében jelentős mértékben és visszafordíthatatlanul csökken a halandóság és a termékenység, s ez a két folyamat az átmenet lezárultával alacsony szinten stabilizálódik.”¹¹ Regionálisan értelmezve az elmélet három, a fejlődés különböző szakaszait megjelenítő nagy területet különített el. A nyugati régiót Észak-Amerika és Észak-, illetve a főképp német területekből álló Közép-Európa jelenti: ez már befejezte az átmenetet. Kelet- és Dél-Európában az átmenet már előrehaladott állapotban van, de még nem ért véget, míg a posztkoloniális harmadik világban éppen csak elkezdődött. A kommunizmus térhódításának fenyegetésére Notestein módosított elméletén: feladta a termékenység mint függő változó gondolatát, és immár úgy vélte, hogy Keleten nem kell megvárni az átmenet lezárulásával járó termékenységcsökkenést. Ezzel voltaképpen legitimációs bázist teremtett a népesedéscsökkentésre vonatkozó törekvéseknek, és lehetővé tette az ezt kitermelő népesedéspolitikai diskurzus intézményesülését, később pedig – az amerikai dominanciából következően – globális érvényesülését.

A népesedés és az éhezés malthusi logikán alapuló összekapcsolása révén ekkor indulhatott diadalútjára a neomalthusianizmus. Paul Ehrlich vagy többek közt a World Watch Institute munkatársai tudományos és népszerű kötetek, illetve „jelentések” sorában¹² a

¹⁰ „A bevándorláskorlátozók a múlt [19.] század végétől leginkább a tömegesen Amerika partjaira érkező kelet- és dél-európai, illetve ázsiai bevándorlóktól tartottak, és kezdeti érvelésük szerint leginkább a bérek csökkentésétől lehetett tartani az olcsó munkaerő megjelenése miatt. Ezen érvelésük azonban hamarosan kiegészült azzal, hogy nemcsak a bevándorlók jelentenek veszélyt, hanem azok gyermekei is, hiszen a bevándorlók – véleményük szerint – az ’őshonos’ népességnél magasabb termékenységűek voltak. Ezen érvelés, amely ily módon malthusi alapra helyezkedett, nem állt meg itt, hanem az egész kérdést faji szempontból vizsgálta. (...) E korlátozó küzdelem, amelybe bekapcsolódtak a városi szakszervezetek is, elvezetett a nemzetikvóta-törvényhez, amely korlátozta az alacsonyabb rendű, sikertelen fajok (értsd például a magyarok) befogadását.” Melegh: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. Században, p. 462.

¹¹ Melegh: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. Században p. 463.

¹² Például: Paul Ehrlich: *The Population Bomb*, 1968, Uő. Anne Ehrlich-hel: *Population, Resources, Environment: Issues in Human Ecology*, World Watch Institute: *State of the World Reports*, 1970.

túlnépesedés rémképével igazolták véleményüket, amely szerint nem szabad élelmiszersegélyt adni azon fejlődő országoknak, amelyek nem érvényesítenek valamilyen átfogó születésszabályozási programot.¹³ „Mentőcsónak-etikaként” ekkor született újjá az I. Világháborús eredetű *triage*,¹⁴ immár egész országokra alkalmazva: a Susan George által idézett Dr. Jay Forrester nem volt egyedül véleményével, amely szerint „azokba az országokba kell segélyt irányítani, amelyeknek a legtöbb esélye van a túlélésre, a többit meg kell hagyni az éhínségnek”.¹⁵ Az amerikai kormányzat, illetve a vele együttműködő, a népesedéspolitikában érdekelt szervezetek maguk is ezen az állásponton voltak, így a hidegháborús időszaknak megfelelő háborús szóhasználatával és a katasztrófa helyzetekkel való folyamatos fenyegetéssel operálva, illetve a beavatkozástól sem visszariadva igyekeztek különféle szaporodáscsökkentő módszereket rákényszeríteni a harmadik világbeli államokra. Az anyagi támogatás és a diskurzus átvétele miatt ezen országok többé-kevésbé alávetették magukat e politikának.¹⁶

Ahogy arra idézett tanulmányában és – még részletesebben – 2006-os könyvében¹⁷ Melegh Attila is rávilágít, mindez tragikus pontossággal illeszkedik a Michel Foucault által kidolgozott elméleti keretbe, amely szerint a modernitás kezdetén megváltozott a hatalom fókusza, és a halál feletti jogok gyakorlása helyett a hatalom immár az élet feletti jogokkal próbált rendelkezni, ezáltal az embert mint biológiai lényt téve a politika tárgyává, azaz, a politikát *biopolitikává* transzformálva. Mivel azonban jelen írásban nincs módomban bővebben foglalkozni ezzel az összefüggéssel – noha meggyőződésem, hogy a nemzetközi segélyrezsim további vizsgálatának épp innen kell kiindulnia – az alábbiakban visszatérek az éhezéssel foglalkozó diskurzus alakulásához.

A hetvenes években a neomalthusiánus mítosz tovább gazdagodott az ökológiai érvrendszerrel, és képviselői a harmadik világ országait immár nemcsak a túlzott népszaporulatért, hanem egyúttal az általuk okozott környezeti ártalmakért is felelőssé tették. Leegyszerűsített formájában ez a vád figyelmen kívül hagyta, hogy alacsonyabb fejlettségi

¹³ Surányi: i.m.

¹⁴ A módszer eredetileg az I. világháborúban dolgozó francia orvosoktól származik, akik – a hadszíntéren jellemző kényszerítő körülmények miatt – csak azokat a sebesülteket látták el, akiknek volt esélye a túlélésre.

¹⁵ Susan George: *How the Other Half Dies?* New Jersey, 1977, p. 181.

¹⁶ „A beavatkozás nemcsak nemzetközi politikai szinten történt meg, hanem e szervezetek elfogadták még az emberi jogok megsértésének gondolatát is. Tehát nemcsak ’gazdasági ösztönzőket’ hirdettek meg a fogamzásgátlási és sterilizációs programok segítségével (pl. 25 dollárt egy végleges sterilizálásért) hanem burkoltan ugyan, de támogatták az erőszakosabb használatát is. (...) Ezen, kívülről instruált intervenciós politika leghíresebb példája India és Banglades. Az előbbi országban népesedési „vézhelyzetet” hirdettek 1975-ben, és 8 millió abortuszt hajtottak végre kormányzati segédlettel. (...) hasonló intézkedéseket sürgettek Bangladesben a külföldi szervezetek az első – 1973 és 1978 közötti – ötéves terv során” Melegh: *Melegh: A globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a XX. Században*, p. 469.

¹⁷ Attila Melegh: *On the East-West Slope. Globalization, nationalism, racism and discourses on Central and Eastern Europe*, Central European University Press, 2006.

szinten „az energiaintenzív javak iránti kereslet jövedelem-rugalmassága magas, és az energiafogyasztás gyorsabban nő, mint a jövedelem”. Azaz: „minél gazdagabb egy ország, annál kedvezőbb az energiahasznosítás”.¹⁸

Az 1980-as évek elejétől kezdődően azonban már az ökológia tudománnyá válása sem tudta semlegesíteni a harmadik világ országai és az amerikai feminista irányzatok felől érkező, a „gazdasági ösztönzőkkel” vonzóvá tett szaporodáscsökkentő módszereket érő bírálatokat. Ennek hatására ENSZ-konferenciákon és -kiadványokban kezdték tárgyalni a programok emberijog-sértéseit, valamint ezeket kerülendő, ajánlásokat fogalmaztak meg a népesedés területén működő szervezetek számára. A már említett 1994-es kairói népesedési világkonferencia preambuluma jól mutatja a népesedési diskurzus módosulásait, hiszen többször is érinti a nemek közötti egyenlőtlenség, az emberi jogok és az egészségügyi ellátás kérdéseit. Talán még jelentősebb változás, hogy az eddigi magyarázatot, mely szerint a szegénység okozója a népesedés, felváltja a népesedési és fejlesztési stratégiák integrációját hirdető álláspont. Megteremtődött tehát az a diskurzív rés, amelyet betöltve Amartya Sen indiai közgazdász jogosultsági megközelítése rövidesen megdöntötte a túlnépesedési paradigmát.

A jogosultsági paradigma

Sen a hetvenes évek végétől kezdődően publikálta jogosultsági megközelítésének részleteit, amely teljesen kidolgozott formában 1981-es megjelenésű *Poverty and Famines* című monográfiájában jelent meg. Műveiben nem közvetlenül Malthus népesedési elméletével helyezkedett szembe, hanem azzal a nézettel, hogy az éhínségeket az *elérhető élelem mennyiségének csökkenése (food availability decline, FAD)* okozza.¹⁹ Ezzel szemben a jogosultsági megközelítés szerint „éhezés az, ha bizonyos emberek nem *birtokolnak* elég

¹⁸ Surányi: Források..., 2001,

¹⁹ Ugyanakkor az egyik első vonatkozó előadásából származó következő idézet talán elég szemléletesen mutatja, hogy mennyire a neomalthusiánus elmélettel szemben pozicionálja magát: „Az éhínségek meglehetősen nagy figyelmet kapnak újabban, részben, mert a huszadik század közepét jellemző jólét ellenére továbbra is előfordulnak, részben pedig azért, mert napjainkban jelentős félelem övezi az állítólagosan közelgő 'világélelmészeti krízist'. Még az is felmerült, hogy 'elkezdődött a történelem legnagyobb éhínsége'. Az éhínségek hagyományos megközelítése az élelem elérhetőségének csökkenése után kutat: 'az élelmiszerkészlet hirtelen, éles visszaesése bármely földrajzi helyen általában széleskörű éhezést és éhínséget eredményezett'. Az elérhető élelmiszer mennyiségének csökkenésére hivatkozó megközelítés (röviden FAD) bír valamiféle látszólagos valószínűséggel, hiszen természetesnek tűnik élelmiszerhiányt érzékelni ott, ahol azért halnak meg emberek, mert nincs mit enniük. Az FAD-megközelítés nagyon jól illeszkedik a halálozási arány emelkedésére vonatkozó, hosszú távú malthusiánus elemzésbe is: eszerint az élelmiszerkészlet a népesedés arányához képest visszaesik” Amartya Sen: Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements, The Quarterly Journal of Economics, August 1981. <http://tek.bke.hu/korok/sen/ingredients.pdf>, letöltve: 2005-11-03.

ennivalót, nem pedig, ha *nincs* elegendő ennivaló. Utóbbi ugyan lehet az előbbi okozója, de nyilvánvalóan nem több mint egy a sok lehetséges befolyásoló tényező közül.”²⁰

E tétel bizonyítása során Sen a következő három alapfogalmat vezette be: *adottságkészlet* (*endowment set*), *jogosultsági-készlet* (*entitlement set*) és *jogosultság-leképezés* (*entitlement-mapping*, röviden *E-mapping*). Az *adottságkészlet* azon összes javak kombinációját tartalmazza, amelyet egy személy törvényesen birtokol. Magába foglalja a tárgyi eszközöket (pl. földbirtok, munkaeszköz) és az immateriális javakat (pl. tudás és szakértelem, munkaerő) egyaránt. A *törvényesen* jelen esetben a társadalmi normák és szokások, és nem csupán az állam által szankcionált jog betartására utal.

Jogosultsági-készleten a javaknak és a szolgáltatásoknak azon összes kombinációja értendő, amelyhez egy személy az adottságkészletében szereplő forrásokat használva törvényesen hozzájuthat.²¹ A források használatának módjai az elmélet szerint a *termelés*, a *cseré* és az ún. *transzfer* (az utóbbi esetben a jogosult az állami támogatást váltja élelmiszerré).

A *jogosultság-leképezés* e két készlet viszonyát jelöli: vagyis azt az arányt, amelyen az adottságkészlet javai a jogosultsági-készletbe tartozó árukká és szolgáltatásokká válhatnak.

E fogalmi keret szerint egy ember akkor kényszerül éhezni, ha jogosultság-készlete – valamilyen *jogosultsági hiba* (*entitlement failure*) miatt – nem tartalmaz megfelelő árukészletet, azaz elegendő élelmiszert.²² *Éhínségről* akkor beszélünk, ha egy közösség jelentős része éhezik ugyanabban az időben ilyen jogosultsági hiba következtében.²³ E keretek között elemezve azután az 1943-as bengáli, az 1973-as Welo tartománybeli (etiópiai) és az 1974-es bangladesi éhínség tapasztalatai mind rációfolnak az FAD-megközelítésre, vagyis a Sen-féle elemzés értelmében tarthatatlanná válik az élelmiszerhiányra hivatkozó magyarázat.

Sen munkájának jelentősége azonban nem csupán az, hogy kidolgozta az éhínségek elemzésének *mikroszintű és társadalomtudományi megközelítését*,²⁴ és ennek segítségével falszifikálta az FAD-magyarázatot. Az éhezés mint politikai ügy szempontjából még nagyobb horderejűnek tekinthető a megkérdőjelezésnek az alapja, miszerint a hagyományos élelmiszer-

²⁰ Amartya Sen: *Ingredients of Famine Analysis*, 1981. Kiemelés az eredeti szövegben.

²¹ Amartya Sen - Jean Dréze (ed.s): *The Political Economy of Hunger*, Oxford, 1990, és Siddiq Osmani: *The Entitlement Approach to Famine. An Assessment in: K. Basu - P. Pattanaik - K. Suzumura (ed.s.): Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen*, Oxford, 1995, pp. 252-292.

²² Sen: *Poverty and Famines*, 1981.

²³ Jogosultsági hiba alapvetően kétféleképpen keletkezhet: az illető személy adottságkészletének csökkenése vagy a jogosultság-leképezés kedvezőtlen módosulása miatt. Az előbbiről van szó, ha például egy fejlődő ország szegény vidéki népességének egy részétől elidegenítik a termőföldet vagy ha elveszti az állatállományát. Az utóbbi, kevésbé kézzelfogható esetben a tárgyi eszközök készletének módosulása nélkül alakul ki az éhezés, mégpedig úgy, hogy a munkanélküliség növekedése, áremelkedések vagy a jóléti intézmények változása miatt elmozdulás történik a jogosultság-leképezésben.

²⁴ Virág Gábor: Amartya Sen és az éhezés: Néhány megjegyzés a jogosultsági megközelítésről, *Fordulat*, 1999 Ősz-Tél

elérhetőségi nézet nem veszi figyelembe, mennyire másként érinti az éhínség a társadalom különböző csoportjait.

„Ugyan az éhínségek meglehetősen kiterjedt akut éhezést jelentenek, semmi okunk azt feltételezni, hogy az éhínség sújtotta ország népességének valamennyi csoportja érintett általa. Valójában egyáltalán nem úgy tűnik, hogy valaha is előfordult volna olyan éhínség, amelyben az adott ország valamennyi társadalmi csoportja ugyanúgy szenvedett volna az éhezéstől, mivel a különböző csoportok tipikusan nagyon is különböző hatalommal rendelkeznek az élelem fölött, a teljes hiány pedig metsző élességgel hozza felszínre e hatalmak szembenállását.”²⁵

Sen elméletének pontosan ezt, az iménti mondatokban is megnyilvánuló politikusságát kéri számon a jogosultsági megközelítés későbbi gyakorlati alkalmazásain Jenny Edkins bírálata, amelyre írásom utolsó részében szeretnék visszatérni.²⁶

Az emberi jogi megközelítés

Azóta, hogy az emberi jogok hatvan évvel ezelőtt nemzetközi szintre emelkedtek, az élelemhez való jog, bár változó formában, de mindvégig a legalapvetőbb jogok között szerepelt. A nyomortól való szabadság valamennyi fontos deklaráció része.²⁷ Kezdetektől kódolva volt ugyanakkor e szabadság kikényszeríthetőségének lehetetlensége is, amennyiben, az *Emberi Jogok Nemzetközi Törvénye* (továbbiakban: a Törvény), mely 1976-ban lépett hatályba, két különálló Egyezségokmányban szabályozza a polgári és politikai, illetve a gazdasági, szociális és kulturális jogokat.

E különválasztásra, amely azóta is jelentősen befolyásolja a politikai és a gazdasági jogok megsértésének eltérő megítélését, a Törvény ötvenes évekbeli kidolgozása során került sor, és könnyen megkérdőjelezhető előfeltevések eredménye. Röviden összefoglalva ez utóbbiak a következők: 1) A jogok e két csoportja különböző természetű, ezért másképpen kezelendő. Míg a polgári és politikai jogokat „abszolútnak” és „azonnalinak” tartották, a gazdasági, szociális és kulturális jogokat programszerűnek, csak fokozatosan realizálhatónak és ezért nem a jog tárgyán kívül esőnek tekintették. 2) Ehhez kapcsolódó vélemény volt, hogy a

²⁵ Sen: *Poverty and Famines*, 1981, p. 43.

²⁶ Itt szeretném megjegyezni, hogy ugyan nagyon fontosnak tartom a jogosultsági elmélet bírálatainak vizsgálatát, jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy ismertessem őket, ahogyan azt szakdolgozatomban főként Osmani írása alapján tettem. A kritikákról ld. tehát Osmani: *The Entitlement Approach to Famine*, 1995.

²⁷ Ld. pl. az új világrend víziójának egyik legismertebb artikulációját, Franklin D. Roosevelttől híres beszédét a Négy szabadságról, amelyek közül egy (a szólásszabadság, az emberi méltósághoz való jog és a biztonságos élethez való jog mellett) a nyomortól való szabadság.

polgári és politikai jogok ítélkezés alá vonhatóak (*justiciable*), szemben a jogok másik csoportjával, amely inkább politikai természetűek. 3) Feltételezték továbbá, hogy a polgári és politikai jogok „ingyenesek”, vagy legalábbis nem kerülnek sokba, hiszen leginkább arra vonatkoznak – vélekedtek –, hogy az állam nem sértheti az egyén integritását és szabadságát. A gazdasági, szociális és kulturális jogok érvényesítése ugyanakkor drágának ítéltetett, mivel úgy értelmezték őket, mint amelyek a jólét biztosításának kötelezettségét róják az államra.²⁸

Noha az ENSZ és tagállamai időről-időre hangsúlyozzák az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt jogok elválaszthatatlanságát és kölcsönös összefüggését, formális változás nem történt, és a Nemzetközi Törvény szerkezete a mai napig változatlan. Megmaradt tehát a gazdasági jogok érvényesíthetőségének előre meghatározott kudarca is, aminek eredményeképpen újabb és újabb deklarációk és egyezmények születnek, betöltendő a végrehajtási rendelkezések hiányosságát.

A betarthatóság alapvető célját az élelemhez való jog diskurzusában kétféleképpen vélik megvalósíthatónak. Az egyik irányzat tükrözi a Sen-féle paradigmaváltást, és azt hangoztatja, hogy a jogosultsági megközelítés jól illeszkedik az emberi jogi felfogásba, mivel gondolkodásbeli váltást követel: a fókusz áthelyezését arról, hogy mi van, vagyis mi áll rendelkezésre, arra, hogy ki mivel rendelkezhet.²⁹ Asbjørn Eide, az emberi jogi megközelítés egyik meghatározó szerzője szerint az elmélet érdeme, hogy „hidat képez a jogi és a *fejlődési* gondolkodás között, és lehetővé teszi az olyan leegyszerűsítő feltételezések elkerülését, mint amely szerint az élelemhez való jog kielégítése elérhető a meglévő élelem egyszerű elosztása által”.³⁰

Sem ez a szemléletváltás, sem a hidegháborút követő „emberi jogi fellendülés” nem volt azonban elegendő ahhoz, hogy a vonatkozó nemzetközi jogi normák módosulása által az élelemhez való jog valóban törvényes jogként hivatkozhatóvá és bíróság által érvényesíthetővé váljék.³¹

Többek között ennek elmaradása motiválja az élelemhez való joggal foglalkozó diskurzus másik irányzatát, amelynek célja a jogsértés kriminalizálása. Ahogy David Marcus

²⁸ Asbjørn Eide: Human rights requirements to social and economic development, Food Policy, 1996. február, pp. 23-39.

²⁹ A lezajlott paradigmaváltás jól érzékelhető az 1974-es és az 1996-os Világélelmiszeri Konferenciák deklarációiban is: míg az első úgy definiálja az élelmiszeri biztonságot, mint „az alapvető élelmiszerek elérhetősége világszinten”, addig 1996-ban már minden ember elégséges élelemhez való „gazdasági és tényleges hozzáféréséről” van szó.

³⁰ Eide: i.m.

³¹ Ebben az írásban sajnos nincs módomban kifejteni, de számos érdekes vonatkozása van az emberi jogi diskurzus előtérbe kerülésének és a szocialista blokk felbomlásával új erőre kapó politikai liberalizmus összefüggésének. Ahogy Alex de Waal írja, ez volt az a reménytelen időszak, amikor Sen tézise az alapvető szabadságjogok és az éhínség

írja: „[a] gazdasági jogokat a politikai jogoktól az különbözteti meg, hogy milyen mértékben tolerált a megsértésük.”³²

Marcus 2003-as tanulmányában három 20. századi éhínség (Ukrajna, 1932; Etiópia 1983-1985; Észak-Korea, az 1990-es évek második fele) tanulmányozása alapján bizonyítja állítását, mely szerint az *éhínségek emberi jogi katasztrófák*, amelyek előidézéséért az adott állam kormánya felelős. Négy fokozatát különbözteti meg az éhezést előidéző viselkedésnek (*faminogenic behaviour*), aszerint, hogy mennyire tudatos és szándékos a kormány közreműködése. Nézete szerint az első vagy második fokozatú közrejátszásban vétkes kormányok az emberi jogok szisztematikus megsértésén keresztül emberiség elleni büntetett követnek el, és következképp megengedhetetlen, hogy továbbra is büntetlenek maradjanak. Éppen ezért az éhínség előidézése büntetnének körültekintő kodifikálására van szükség.³³

Kérdés persze, hogy az éhínség „explicit definíciójának” formális beiktatása a nemzetközi jogba önmagában elősegíti-e a bűnösök elszámoltathatóságát, vagyis hogy a normaszövegek pontosítása elvezet-e a valódi felelősségre vonáshoz, és nem esik-e bele a technológizálás csapdájába. Mindenesetre a hatalom büntetőjogi felelősségének beemelése a diskurzusba határozott lépés az éhínség repolitizálása felé.

A „nemzetközi humanitarizmus”

Noha az élelmezési segélyezés rendszerének a kialakulásától fogva voltak bírálói, a nyolcvanas évektől kezdődően a sikertelen fejlesztési programok, illetve a súlyos kudarcok által övezett segélyezési projektek következtében a kritikusok egyre gyakrabban kérdőjelezték meg a *nemzetközi segélyezés*³⁴ egészének létjogosultságát.

megakadályozásának szoros összefüggéséről feléledt tetszhalotti létéből. Sen ugyanis először 1982-ben vetette fel ezt a nézetét, de ekkor India határain kívül még nem nagyon vettek róla tudomást.

³² Marcus idézi a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának megfigyelését: „A sokkoló valóság [...] az, hogy az államok és a nemzetközi közösség egésze még mindig túl gyakran tolerálja a gazdasági, szociális és kulturális jogok megsértését, míg ha ez a polgári és politikai jogokkal történne, az mélyes felháborodást vonna maga után, és a jogsértés megszüntetésére vonatkozó összehangolt felszólításokhoz vezetne. A gyakorlatban viszont, a retorika ellenére, a polgári és politikai jogok áthágását még mindig sokkal komolyabban kezelik, és sokkal inkább tolerálhatatlannak találják, mint a gazdasági, szociális és kulturális jogok tömeges és közvetlen megtagadását” (UN Doc. A/CONF.157/PC/92/Add.5, §5). Idézi: David Marcus: Famine crimes in international law, *The American Journal of International Law*, 2003, p. 250.

³³ „Az, hogy a nemzetközi jogban nincs explicit definíciója az éhínség büntetettnek (famine crimes), lehetőséget ad a nemzetközi közösségnek, hogy elkerülje a jogi lépéseket a világ egyik legnagyobb emberi jogi katasztrófájával szembesülve. Az éhínségről szóló közismert mítoszok – amelyek szerint az éhínségeket természeti katasztrófa okozza, és nem az emberi mulasztás – tovább élnek” u.o.

³⁴ Peter Uvin itt nem ismertetett könyve a nemzetközi viszonyok realista felfogását opponálja a kölcsönös függés újabb elméletével, és e két szempontrendszer szerint vizsgálja a segélyezés rendszerét. Elemzésének egyik legnagyobb eredménye, hogy a segélyezés bírálatában megjelent egy, a nemzetállamok felett álló, őket bizonyos

Humanitárius utópia

A pesszimista hozzáállás egyik emblematikus darabja David Rieff világutazó újságíró 2002-es kötete.³⁵ Ugyan írása kívül maradt az akadémiai kereteken, ez nem jelenti azt, hogy ne illeszkedne a diskurzusba, hiszen bírálatainak majd' minden részlete rímél a tudományos szféra kritikájára, stílusa és megcélzott közönsége folytán ugyanakkor szorosan kapcsolódik a közvéleményhez is, ebből következően pedig semmiféleképpen nem elhanyagolható a 20. század végi, 21. század eleji humanitarizmus szempontjából. Alapvető állítása, hogy a humanitarizmus csupán egy utópia, és a „nemzetközi közösség” nem egy létező alany.³⁶ A szerző a humanitarizmust legújabbán átformáló két tendenciára hívja fel a figyelmet. Egyrészt: Szomália, Bosznia, Ruanda, Koszovó, majd Afganisztán példája arra a felismerésre készítette a segélyszervezeteket, hogy „a humanitárius problémáknak nincs humanitárius megoldása”.³⁷

Az e paradoxon feloldására való törekvés magyarázza, hogy a nemzetközi szervezetek a segélyezés mellett egyre inkább felvállalták az emberi jogok képviselőit is. A második tendencia eredményeképpen a nemzetközi segélyezésben a fejlesztés ideáját felváltotta a humanitarizmus utópiája. Ennek okát is a kilencvenes években felismert kudarcokban kell keresnünk.³⁸ Természetesen van példa a fejlődésre, például Kelet-Ázsiában, de ez inkább a tőkebefektetéseknek köszönhető. A fejlesztési segély intézménye viszont csődöt mondott. Még ha eltekintünk azoktól az extrém esetektől, amelyekben a „segély” hatására növekedett a szegénység vagy károsodott a környezet, akkor is be kell látnunk, hogy a fejlesztési szervezeteknek nincs túl nagy hatása a szegény országok gazdaságára.³⁹ E folyamatok eredménye tehát, hogy a humanitarizmus az utóbbi évtizedben olyan tekintélyre tett szert,

általánosan elfogadottnak tételezett normák nevében befolyásoló, azaz a segélyezésben való részvételre készített nemzetközi rezsím fogalma. Peter Uvin: *The International Organization of Hunger*, Kegan Paul International, 1994).

³⁵ David Rieff: *A Bed for the Night*, Simon & Schuster, New York, 2002.

³⁶ Állítása szerint az ENSZ közgyűlési határozataira és a tisztségviselők nyilatkozataira jellemző megfogalmazás, amely szerint a nemzetközi közösség például „kijelent” vagy „üdvözl” valamit, nem több önámító retorikai fogásnál, mivel nincs olyan közös értékrend, amely összekötné Kínát és az Egyesült Államokat, vagy Japánt és Angolát. Természetesen van egy világrend, amelyben az Egyesült Államok dominál, és léteznek nemzetközi szervezetek, amelyek közül kiemelkedik az ENSZ, a WTO vagy a Világbank, de ez nem a közösségről, hanem a hatalomról szól.

³⁷ Az ENSZ Menekültügyi Főbiztoságának (UNHCR) korábbi vezetőjét, Sadako Ogatát idézi: Rieff: i.m.: p. 22.

³⁸ „A valóság az, hogy a humanitarizmus és az emberi jogok ideájába vetett új hit éppen akkor kezdte meg diadalmenetét, amikor az ENSZ megalakulása óta az elmaradott világ fejlesztésébe fektetett óriási remények csendesen szertefoszlottak” Rieff: i.m.: p. 100.

³⁹ Tény, hogy a kilencvenes években a fejlesztési célokat szolgáló program- és projektsegélyek aránya jelentősen csökkent a krízishelyzetekben felhasználandó gyorssegélyek arányához képest. John D. Shaw: *The UN World Food*

amelyről a nyolcvanas években nem is álmodhatott volna: hihetetlen mértékben bővült a segélyszervezetek elfogadottsága és támogatottsága, melyek éppen ezért óriási médiafigyelemben részesültek, miközben a nyugati államok kormányai is egytől-egyig napirendre tűztek humanitárius kérdéseket. A probléma abban rejlik – véli Rieff – hogy utópiajellegénél fogva a humanitarizmus alaptalanul állítja, hogy képes megoldani felvállalt feladatait, azaz többek között az éhínség problémáját.

Szemben a fentiekkel, a politika és a segélyezés viszonyáról nagyon különböző David Rieffnek és a két még tárgyalandó szerzőnek a véleménye. Rieff alapvetően elítéli a segélyszervezeteket, amiért együttműködnek „a gazdag donorállamokkal”, és valaha adott, mára csupán deklarált függetlenségüket kéri rajtuk számon. Ugyanakkor, jelen tanulmány alapvetéséhez sokkal közelebb, saját érvelésétől pedig sokkal távolabb kerülve Rieff azt is állítja, hogy a háborús helyzeteknek a humanitárius, az éhínségeknek pedig a természeti katasztrófaként történő prezentálása *depolitizáló aktus*, amellyel a segélyszervezetek arra törekszenek, hogy a politika felett állónak tüntessék fel saját magukat, noha ez lehetetlen, illetve csak a probléma jelentőségének kisebbítése árán lehetséges.

Humanitárius kód vs. politikai szerződés

Famine Crimes (Éhínségbűntettek) című könyvében Alex de Waal is a túlzott elvárások elhibázottságából indul ki.⁴⁰ Véleménye szerint korai volt a hidegháború végét követő időszak optimizmusa, amely azon a (Sen említett nézetére is hivatkozó) feltevésen alapult, hogy a liberális szabadságjogok biztosítása minden éhínség ellenszere. Számos egyéb ok mellett az emberi jogi megközelítés kudarcának egyik összetevője Rieffhez hasonlóan de Waal szerint is az, hogy az utóbbi évtizedekben váratlanul megnőtt a „nemzetközi humanitarizmus” (*humanitarian international*)⁴¹ befolyása, ugyanakkor jelenlegi működése lehetetlenné teszi felvállalt céljának elérését. Sőt, az egyre intenzívebb és egyre kiterjedtebb nemzetközi együttműködés ellenére az éhínségek egyre kezelhetlenebbnek tűnnek.

De Waal szerint ennek az egyik oka a nemzetközi humanitarizmus fantasztikus képessége a bírálatok elnyelésére, a reform elszabotálására, és arra, hogy minden krízisből a korábbinál még erősebben kerüljön ki. Mivel a kritikai művek írói abszurd módon legtöbbször valamilyen szerződéses viszonyban állnak a bírált intézményekkel, úgy tűnik, hogy éppen ők

Programme and the Development of Food Aid, Palgrave, 2001, és Tiba Zoltán: Az „éhezéshez való jog” a nemzetközi jogban, *Acta Humana*, 2003. 4. sz., pp. 44-58.

⁴⁰ Alex de Waal: *Famine Crimes*, 2002.

növelik még inkább a nyugati segélyintézmények legitimitációját. A humanitárius diskurzus maga az, amely újra és újra megerősíti a humanitarianizmus illetékességét az éhínségek és egyéb krízisek kérdésében, a szenvedő emberek kárára.

A nemzetközi humanitárius elit ily módon folyamatosan újralegitimált terjeszkedésének eredményeképpen nemzetközivé vált a felelősség (*internationalization of responsibility*), azaz immár az emberek meghatározhatatlanul nagy köre, (elvileg a Föld egész népessége, gyakorlatilag a donorállamok aggódó lakossága) jelöltetett ki az éhínségek elleni küzdelem felelősének. Mindez természetesen ellehetetleníti a felelősségre vonást, noha de Waal szerint a segélyintézmények természetüknél fogva politikaiak, és ezért, akárcsak a kormányokat, a számonkérhetőség és az érdekérvényesítés felől nézve kell elemezni őket.

Ennek további akadály, hogy az ENSZ technikai, nem politikai módon reagál a krízishelyzetekre. Mindez természetesen megfelel a tagállamok érdekeinek, és kielégíti az ENSZ saját intézményes igényeit is, nem beszélve a terület szakértőinek igényeiről, különösképpen a táplálkozástudósokéiról. Közreműködésüknek köszönhetően kiépült egy új, technokrata diskurzus, amely az új diszciplínát bezárta a szakértelem elefántcsonttornyába, hermetikusan elrekesztve a politikától. Ennek köszönhető, hogy a katasztrófahelyzetek kialakulását lehetséges a véletlenszerűen bekövetkező szélsőséges természeti jelenségekkel magyarázni, és hogy nem születik politikai megközelítés az éhínség megelőzésére.

A krízishelyzetek kezelése nem lett hatékonyabb attól sem, hogy a hivatalos intézményrendszer impotenciáját látva a donorállamok kormányainak és lakosságának bizalma inkább az NGO-k felé fordult, mivel fokozatosan világossá vált, hogy nyomás alatt ezek a kevésbé bürokratikus és valamivel rugalmasabb szervezetek sem viselkednek másképp.⁴² Sőt, az NGO-k alkalmatlanságát fokozza, hogy politikai eszköztáruk még a hivatalos intézményekénél is kisebb, illetve hogy életbevágó számukra a médiafigyelem. (Ahogy a sajtónak is létszükséglete a nem-hivatalos segélyszervezetekkel való együttműködés.)⁴³

Mindennek ellenére az 1980-as évek első felében az NGO-k szerepe a humanitárius tevékenység rendszerén belül megváltozott: többé nem az volt a funkciójuk, hogy kitöltsék a donorállamok kormányzati segélyprogramjaiban keletkező lyukakat, hanem hogy az ENSZ-szervezetekkel és a kormányokkal együttműködve a krízishelyzetek elsőszámú felelősei

⁴¹Az angol kifejezés érzékletesebb, mivel a nagy nemzetközi vállalatok elnevezésére utal.

⁴²A könyvben részletesen tárgyalt biafrai háború okozta krízishelyzet de Waal szerint arra példa, amikor a hivatalos intézményektől magára hagyott NGO-k csak rontanak a helyzeten. Biafrában az ő közreműködésük következtében másfél évvel tovább tartott a háború. Bővebben ld. De Waal: i.m.: pp. 72-77.

⁴³E függőség egyik megnyilvánulása, hogy a szükséghelyzetekben nyújtandó segélyek spektruma nincs teljesen lefedve: az NGO-k nem foglalkoznak olyan kritikus szükségletekkel, mint a higiénia vagy a közegészségügy, mert inkább a képernyőbiztos élelmezésre vagy árvagondozásra szakosodnak.

legyenek. Így született meg az a jelenség, amit de Waal *létező humanitarizmus*nak nevez, szándékosan utalva a létező szocializmus fogalmára.⁴⁴ Azon felül, hogy e jelenség hatására a humanitárius szervezetek működése átláthatatlanná és ellenőrizhetetlenné válik, a megbízó kormányoktól, illetve a médiától való függőségük arra kényszeríti őket, hogy saját igényeiket deklarált céljaik elé helyezték. Ennek köszönhető, hogy kialakult speciális nyelvezetük, amelyet de Waal *humanitárius kód*nak nevez. Míg társaikkal, a donor kormányokkal és az utóbbiak választópolgáiraival kommunikálva egyszerűen elferdítik a valóságot, addig a humanitárius tevékenység „tényleges” nyelve jórészt kimondatlan (beszéletlen) marad.

Ez a nyelv ugyanis pragmatikus alkukból, kompromisszumokból és félrevezésekből (*turning a blind eye*) áll. A semlegesség félreértelmezett koncepciójának hatása alatt még azoknak a szervezeteknek is álcázniuk kell viselkedésüket, amelyek egyébként képesek lennének felszámolni a humanitárius kód kettősségét azáltal, hogy jóváhagyják a helyi társszervezetek politikai napirendjét, hiszen máskülönben az egzisztenciájukat kockáztatnák.⁴⁵

Ez a homályos humanitarizmus természetesen nem kedvez a nyílt tárgyalásnak, a *politikai szerződések*nek márpedig az a feltétele. De Waal az éhínség elleni *politikai szerződés* (*political contract*) fogalmával elutasítja a technikai-politikai oppozíciót, illetve azt a nézetet is, amely szerint a „politikai szándéknak” kell kitöltenie a szaktudás és a gyakorlati cselekvés közötti űrt. A gondot ugyanis nem egy hiányzó láncszem okozza, hanem egy egész politikai hagyomány – az éhínség elleni politikai szerződés hiánya, például számos afrikai ország esetében –, amelynek a létező humanitarizmus az egyik manifesztuma. A politikai szerződés többféle tényezőt foglal magában: egy kormány kötelezettségét és a helyi lakosság olyan hozzáállását, amely szerint az éhínség elfogadhatatlan skandalum. Szükséges ezeken felül a felelősségre vonás lehetőségének biztosítása is, hiszen e nélkül kikényszeríthetetlen maradna a kötelezettség. Éhínségellenes politikai szerződésről akkor beszélhetünk de Waal szerint, ha az éhezés elfogadhatatlanságát hirdető tömegmozgalom és a hasonlóképpen gondolkozó helyi politikai osztály tartós koalíciója hosszútávon képes átrendezni egy kormány politikai prioritásait.⁴⁶

⁴⁴ De Waal: i.m.: p. 66., 1. lábjegyzet

⁴⁵ „A 'partner' azt jelenti, hogy 'kliens' – nincs valódi hatalommegosztás. A 'részvétel' azt jelenti, 'kollaboráció'. A 'neutrális' kifejezés háttérben rejlő összetettség felett általában elsiklanak, ezért tévesen használják a koncepciót. Az 'NGO' szinte semmit nem jelent.” De Waal: i.m.: p. 143.

⁴⁶ A politikai szerződés fogalma ugyanakkor nem úgy értelmezendő, mint Rousseau vagy Locke társadalmi szerződése esetében, mivel itt sokkal inkább egy olyan civil kezdeményezésről van szó, amely sikeresen artikulál egy új jogot, és igényei kielégítésére kényszeríti vonakodó a kormányt. De Waal előzményként az amerikai polgárjogi mozgalomra és a Helsinki Szerződést követően Kelet-Európában kiformalódott nőjogi és emberi jogi mozgalmak példáira hivatkozik.

A segélyezés hasznosságának eldönthetlensége

A de Waallal sok szempontból egyetértő Jenny Edkins *Whose Hunger?* című könyvében arra vállalkozik, hogy bemutassa: az éhínség nem antitézise a modernitásnak, hanem a tünete.⁴⁷ Az éhínség jelenlegi diskurzusa és így a segélyezés mai gyakorlata annak az eredménye, hogy az éhínség beágyazódott a modern humán tudományok episztéméjébe, és a modern racionalitásokhoz igazodva átformálódott.⁴⁸ Kimozdítva így az etika és a politika tartományából, a táplálkozás, az élelemelosztás és a fejlődés tudományának fennhatósága alá került. Ennek eredményeképpen az éhínség repolitizálására tett kísérleteket – mint amilyen Sené vagy pl. a Band Aid mozgalomé volt – mindig követi a technologizálás vagy a depolitizálás valamilyen aktusa.

A modernitás politikai alakzatában központi helyet foglal el az éhínség. A modern politika *biopolitika*, amelynek célja a népesség szabályozása és ellenőrzése: ez váltja fel a társadalmilag meghatározott életet a *puszta étellel (bare life)*.⁴⁹ Az élet feletti hatalom felváltja a politikai részvételt és vitát, és még a politikai intézmények is technologizálttá válnak. A modern szuverén államok kialakulásával az élet mint olyan a megszámlálhatóságra redukálódik. Azok tehát a legnagyobb éhínségek, amelyek a legnagyobb halálozással járnak. A segély célja a biológiai organizmus megmentése, és nem a közösség megélhetését segítő eszközök visszaállítása.⁵⁰ A segélyprojektekkel szemben támasztott követelmény következésképp, hogy mérhető adatokat produkáljanak, amelyek aztán visszaigazolják és legitimálják az elvégzett munkát és a diskurzív gyakorlatot, amely e cselekvésnek keretet ad.

A modernitás igazságéhsége és az éhínség felszámolásáért folytatott küzdelem feszültségétől áthatott dialektikus folyamat jellemzi az éhínség repolitizálására tett kísérleteknek és az ezekre adott válaszoknak a viszonyát.⁵¹ Edkins könyvének jelentős részében az ilyen repolitizációs kísérleteket vizsgálja, illetve ezen kísérletek eredményeinek az újra-beolvasztását (*reincorporation*) és intézményesülését a diskurzus főárama felől érkező depolitizáló aktusok következményeként. Ilyen szemszögből tekintve a jogosultsági

⁴⁷ Edkins: *Whose Hunger?*, 2000.

⁴⁸ Edkins a modernitás episztéméjét tárgyalva Foucault-ra támaszkodik. A hivatkozott mű magyarul: Michel Foucault: *A tudás archeológiája*, Budapest, Atlantisz, 2001.

⁴⁹ Ld. Giorgio Agamben: *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford UP, California, 1998.

⁵⁰ A tapasztalatok szerint szélsőséges esetekben a közösség a felnőttek túlélését segíti elő inkább, mivel a gyermeknemzés lehetséges a későbbiekben, a gyermekek viszont nem képesek életben maradni a felnőttek nélkül. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a gyermekek halálát könnyedén veszik; a mottóban idézett beszámolóban megörökített gyötrelmet Edkins erre hozza példaként.) E stratégiával szemben a nemzetközi segélyezés gyakorlatában egyértelműen a gyermekek és a csecsemők túlélésének biztosítása élvez prioritást Edkins: i.m.: p. 39.

⁵¹ E viszonyra utal Edkins könyvének címe is: *Whose Hunger?* vagyis „Kinek az éhsége?”.

megközelítésre, Edkins hasonlóságot vél felfedezni Sen és Malthus felfogása között. Az élelmiszerhiányt, illetve a jogosultságvesztéséget okként tételező nézetek két ponton mutatnak szerinte rokonságot: egyrészt mindkettő hibaként beszél az éhínségről, másrészt e hibának mindkettő szerint létezik tudományos magyarázata (*scientific cause*). E két feltevés alapozza meg azt a harmadikat, hogy az azonosított probléma megoldása a haladéktalan szakértői cselekvés, amellyel a rosszul működő gépezetet újra üzembe lehet helyezni. Az éhínség Malthus és Sen számára egyaránt nemkívánatos és megelőzendő, előbbi szerint a termékenység szabályozása vagy a termelés növelése, utóbbi szerint az elvesztett jogosultságok pótlása által. Úgy tartják, hogy az éhínség kivételes jelenség, tehát nem a dolgok normális menetének terméke.

Az éhínség katasztrófává minősítése lehetőséget ad arra, hogy az esemény leválasztódjék történelem- és helyspecifikus, a gazdasági és a politikai folyamatokba való beágyazottságáról. Éppen ez a dekontextualizáló aktus az, amelyet Edkins *technologizálásnak* vagy *depolitizálásnak* nevez. A modernitás igazságrezsimjének általánosítható, univerzális törvények utáni kutatásra épülő tudásformája teszi, hogy az éhínséget minden sajátossága ellenére szükségszerűen természeti katasztrófaként fogjuk fel. Számítunk arra, hogy kialakulhatnak, de anakronizmusnak látjuk őket, a nem-modern múlt maradványainak, amelyeket a fejlődésnek fel kell számolnia.

A katasztrófa áldozatokat teremt, az áldozatoknak pedig jóléti intézményekre vagy segélyre van szüksége, nem politikai szerepre. A segélyezéshez kapcsolódó folyamatok depolitizálják az éhínséget, és a beavatkozás, illetve az ellenőrzés terepévé teszik. Ily módon az éhínség hibaként való értelmezése, mélyen beágyazódva a harmadik világ-első világ diskurzusba, szerepet játszik a nemzetközi rendszer reprodukciójában. Ennek folyományaként tűnik úgy, hogy például Afrika problémáinak megoldása a gazdaságilag erős Észak jóindulatának a függvénye.

A jogosultsági megközelítés dekonstruálása során Edkins két további kizárásra (*exclusion*) figyelmeztet.⁵² Sen saját bevallása szerint is az elemzésen kívülre helyezi azon eseteket, amelyekben valaki szándékosan éhezik, így őrizve meg a vagyonát. Sen nem számol ezen kívül azzal sem, hogy a szándékos koplalás fegyverként is szolgálhat azoknak a kezében, akiknek nincs más eszköze politikai akaratuk érvényesítésére (éhségstrájk). Azáltal, hogy a szándékos éhezést kihagyja az elméleti keretből, Sen egy olyan viszonyt mellőz, amelyben az éhezés és a *politikai* összefonódnak. Ráadásul a szándékosság elhallgatása az, ami miatt az

éhínségnek a véletlenszerű természeti vagy gazdasági katasztrófaként történő értelmezése fenntartható. A jogosultsági megközelítés továbbá szintén explicit módon kizárja az elemzésből a *törvényen kívüli* jogosultság-transzfereket, azaz például a fosztogatást, azaz amikor az élelmet tulajdonlók védelmében erőszakkal tagadják meg az éhezők élelemhez való hozzáférését. Ez az elem a teória hiányosságain túl a *törvény és az igazság* viszonyára irányítja a figyelmet.

Ezen a nyomon haladva, a derridai „eldönthetetlen”⁵³ fogalmát átvéve vázolja Edkins a segélyezés rendszerének kortárs bírálatait. Állítása szerint a „komplex vészhelyzetek” teoretikusai azt sugallják, hogy a segély nem ellenszere az éhínségnek, hanem az okozója, ezt a konklúziót azonban soha nem mondják ki nyíltan.⁵⁴ Dekonstruktív elemzése alapján azonban Edkins arra jut, hogy a segély hasznossága – mivel nem tudjuk, hogy a segélyezés megoldja-e vagy súlyosbítja az éhínséget – eldönthetetlen, vagyis *politikai*.⁵⁵ A hathatós segély tehát nem egy adekvátabb elmélet vagy egy kifinomultabb segélyezési eljárás, hanem a politika és a döntés kérdése. Ennek értelmében pedig folytatni kell az élelmiszersegélyezést, a fejlesztési segélyek folyósítását és a humanitárius segélyezést, hiszen az eldönthetetlenség nem azt jelenti, hogy nem lehet, vagy nem kell döntéseket hozni. Azt jelenti csupán, hogy a döntés politikai és etikai természetű, és ily módon nem ruházható a „nemzetközi közösség” „szakértőire”. Lehetetlen egyszerre biztosítani és visszatartani a segélyt, de éppen ez a lehetetlenség az, amiért felelősséget kell vállalnunk.⁵⁶

⁵² „A kizárás által megvont határok kívül helyeznek valamit, és így határozzák meg a belült – ez a logocentrikus gondolkodás tipikus folyamata” Edkins: *Whose Hunger?*, 2000, p. 56.

⁵³ Jacques Derrida: *Force of Law: The „Mystical Foundation of Authority”* in: , Drucilla Cornell et. al (ed.s); *Deconstruction and the Possibility of Justice*, Routledge, 1992.

⁵⁴ Sőt mi több: szinte közvetlenül azután, hogy azt állítják, a segély kártékony, máris felvázolják a lehetséges megoldást, amelyet a donorkok másfajta megközelítésében látnak.

⁵⁵ „Politikai folyamat az, amely magában foglalja az emberek és a csoportok közti hatalmi viszonyokat. (...) A tömeges éhezést politikai folyamatként kezelni azt jelenti, hogy úgy tekintünk rá, mint emberek közti viszonyokat (és nem személyek és javak közti viszonyokat, ahogyan az a jogosultsági megközelítésben szerepel) magukba foglaló folyamatokra. A társadalmi viszonyok szükségszerűen hatalmi viszonyok. A hatalom ugyanakkor nem központosított és birtokolt, hanem szétszórt (dispersed). A hatalmi viszonyok mindennapos alapon keletkeznek, kis nagyságrendű cselekvéseken és az egyes emberek interakcióin keresztül” Jenny Edkins; *Mass starvations and the limitations of famine theorising*, *IDS Bulletin*, 2002. október, Vol. 33, No. 4, 3. <http://www.ids.ac.uk/ids/pvty/Famine/Edkins.pdf>. letöltve: 2005-11-01.

Konklúzió

Nem állítom, hogy tökéletesen tarthatónak vagy könnyen használhatónak gondolom Edkins fenti végkövetkeztetését.⁵⁷ Helyesnek érzem ugyanakkor megközelítésének irányát, amely szerint fel kell fedni, hogy a kortárs éhezésemélet miképpen kezel eleve adottként olyan tényezőket, amelyek nem azok, mert csak így lehet valamelyest elbizonytalanítani a kutatás (e diskurzus által konstruált) tárgyát, és ezáltal feloldani a konstruálást irányító hatalmi viszonyokat.

Az utolsó fejezetben ismertetett, egytől egyig a 21. században született vélemények legfontosabb tanulsága, hogy elkerülhetetlen a politikai és az éhezés viszonyának átrendezése, hiszen a segélyezés nem működhet a politikai szférájától elszigetelten. A további vizsgálódás általam helyesnek gondolt szempontrendszerére is utalok azzal, hogy Giorgio Agamben gondolatával fejezem be írásomat. "A humanitarianizmus és a politika napjainkban tapasztalható szétválasztása az ember jogainak az állampolgár jogaitól való szétválasztásának szélsőséges fázisa."⁵⁸

⁵⁶ Edkins: *Whose Hunger?*, 2000.

⁵⁷ Tömeges éheztetés és az éhínségelmélet korlátai című 2002-es előadásában már maga Edkins is másfajta nézetet vázol. Közeledve Alex de Waal és David Marcus véleményéhez, az éhínséget mint emberiség elleni büntetést közelíti meg, és azt állítja, hogy „hasznos lenne lecserélni az éhínség fogalmát” esetleg a „tömeges éheztetés” (mass starvation) kifejezésére, és ezáltal az éhínség nyelvezetét behelyettesíteni a genocídium nyelvezetével. Edkins: *Mass starvations...*, 2002.

⁵⁸ „The separation between humanitarianism and politics that we are experiencing today is the extreme phase of the separation of the rights of man from the rights of the citizen.”, Agamben: i.m.: p. 133.